

AHASVERUS, DEN EVIGE JØDE

I: SAGNET I DANSK OG TYSK FOLKEDIGTNING

AF

ERIK DAL

Når dramatikeren Preben Thomsen i sit skuespil *Mørket og Morgenen* konfronterer et nutidigt ægtepar på ferie i Schweiz med Pontius Pilatus og hans hustru, så følger han en gammel tradition for at bibelske personer frit kan benyttes i digtning; de har inspireret og vil i uoverskuelig fremtid inspirere til nye tolkninger og omtolkninger. Når han i samme stykke, i påskenattens opgør på det bjerg, der er opkaldt efter Kristi dommer, også indfører Ahasverus-skikkelsen, rækker han ligeledes hånden til en kæde af forgængere. Han er ikke længer på bibelsk grund; men Ahasverus-sagnet er direkte knyttet til Jesu korsvandring og er, skønt ikke virkelig gammelt, et af de mest kendte og suggestive af de træk, hvormed folkefantasiaen har udbygget evangeliernes passionsskildring. Udgangspunktet er sagnet om, at Jesus skulle have støttet sig til en husmur for at opnå et øjeblik hvil på *via dolorosa*. Husets ejer jog ham bort med ordene: „Skynd dig væk, hvorfor standser du?“ – og mødte sin skæbne i svaret: „Jeg går, men du skal vente, til jeg kommer!“ I denne form er sagnet over 700 år gammelt og findes i engelske klosterkrøniker. Væsentlig yngre er betegnelserne for denne mand: Ahasverus, Jerusalems skomager, Den evige jøde, Den vandrende jøde; men skikkelsen er blevet en af de store typer i vor kultur, som en Don Juan eller en Faust, der gang på gang inspirerer til ny folke- og kunstdigtning.

Preben Thomsens forgængere, de danske Ahasverus-digtere, finder vi i guldalderen. Fr. Paludan-Müllers udtryksfulde og lidenskabelige dra-

---

Efter redaktionens anmodning gengiver dr. *Erik Dal* her i sammentrængt form sin tyske afhandling i *Festschrift Erich Seemann* 1964, og dr. *R. Edelmann* udvider sit bidrag, der var indføjet i samme afhandling.¹⁾

matiske digt Ahasverus (trykt i *Tre Digte*, 1854) er usædvanligt ved at være henlagt til Dommens Dag, der for vandreren er forløsningstimen. Digtet var inspireret af kolasommeren 1853. B. S. Ingemanns digtcyclus *Blade af Jerusalems Skomagers Lommebog*, 1833, senere betitlet *Ahasverus*, var det negative modstykke til hans *Holger Danske* og skildrer vandringer og reflexioner, der vil vare, til Israel har hørt Kongens kald. Og H. C. Andersens store fortællende digt i dramatisk form (*Ahasverus*, 1847), var med Oehlenschlägers ord mere præntion end præstation, men kan dog stadig fængsle ved storslåede enkeltheder og ved sin åbne slutning, hvor kulturpessimisten Ahasverus søger nyt land sammen med en anden suggestiv og symbolsk skikkelse: Columbus.

Andersen havde tumlet længe med sit ambitiøse værk, og et par scener tryktes i P. L. Møllers æstetiske årbog *Gæa* 1845 (udkom dec. 1844). Allerede forinden havde dog en vis Jens Kristrup grebet rygterne om det utrykte værk, tilpasset dets hovedperson til kvarteret omkring Regensen og synagogen og ladet ham klage sin nød over store og små poeters brug og misbrug af ham. Det var galt nok med tyskerne og Ingemann,

Men saa kom Andersen ovenpaa,
Og saa begyndte en Jammer, saa
End det løber mig koldt over Ryggen.

Allerede første trykte udgave af *Gjenboerne* under „Jens Kristrup“s virkelige navn (J. C. Hostrup, 1847) lader dog den usete forfølger i kulisserne være den fiktive digter Tuborg og begrænser således satiren over Andersen til dele af jødens muntre og rørende beretning.

H. C. Andersen glemte iøvrigt ikke *Ahasverus*. I eventyret *Flyttedagen*, der først tryktes i *Illustreret Tidende* 12.2.1860, kører Døden selv den store flytteomnibus. „Ingen er endnu sluppen fra den Omnibusfart; der fortælles jo rigtignok om Een, som ikke fik Lov at komme med, *Jerusalems Skomager*, han maatte løbe bag efter; havde han faaet Lov til at komme ind i Omnibussen, da var han sluppen for Poeternes Behandling.“

Sidst i 1830erne tumlede to andre af tidens store med *Ahasverus*-værker, der antagelig ville være blevet halvt filosofiske, halvt skønlitterære. De bevarede *Ahasverus*-notater af Poul Martin Møller er kim til et af hans seneste projekter; måske har det ugjorte værk, som Vilhelm Andersen formoder, skullet være talerør for en fortvivlet og kritisk stemning fra denne tid i digterfilosoffens liv.²⁾

Poul Møller var yndlingslærer for den unge Søren Kierkegaard, der i sin dagbog skrev:³⁾ „De tre store Ideer (D. Juan; Faust og den evige

Jøde) representere saa at sige Livet udenfor Religionen i dets trefoldige Retning, og først idet disse Ideer i Livet gaaer over i det enkelte Msk. og blive middl., først da komme det Moralske og Religiøse, saaledes staaer min Anskuelse af disse tre Ideer i Forhold til mit dogmatiske Standpunct. Marts 1836.“ Som nydelsens, tvivlens og fortvivlelsens aspekt interesse-rede disse figurer den unge Kierkegaard, der desuden havde studeret Robin Hood og folkeeventyr for måske at fremstille sider af middelalderens åndsindhold gennem sådanne typer. Af de tre fik især Don Juan sin fremtrædende plads i de kommende hovedværker, mens Ahasverus kun synes at finde direkte omtale i kapitlet Den Ulykkeligste i Enten-Eller:⁴⁾ „vi . . . frygte ikke Døden, vi kjende værre Ulykke, og først og sidst fremfor Alt – det at leve. Ja hvis der var et Menneske, der ikke kunde døe, hvis det er sandt, hvad Sagnet fortæller om hiin evige Jøde, hvorledes skulle vi tage i Betænkning at erklære ham for den Ulykkeligste?“

Om skomageren i Ingemanns digtcyklus hedder det i selve det langfredagsdigt, som er udgangspunkt for hele handlingen:

Ved Døren stod jeg med mit Barn paa Arm:
I Zions Stad lød Rachaskrig og Larm,

og senere, efter den skelsættende ordvexling:

Jeg vandred fra de Store, fra de Smaa:
Ei Børn, ei Hustru meer mit Øie saa.

Disse linier genkalder nogle linier i et ganske andet digt:

Jeg stod med et Barn paa Arme,	Jeg ey maatte komme hiem
Som u-myndig var og spæd,	Til den Stad Jerusalem
Raabte høyt, ja udaf Harmen,	Med mit Folk at Afskeed tage,
Bort med den misdæder leed, . . .	Eya! det var at beklage.

Og man tør regne med, at Ingemann har kendt dette digt, *den yngre skillingsvisen om Jerusalems Skomager Ahasverus*.

Visen: See herhid! o Christen Øye (undertiden begynder den med vers 2: En Skoemager har jeg været) har haft vid udbredelse. Den kan nok dateres til midten af 18. århundrede, måske lidt før, og på Ingemanns tid var den ingenlunde ved at dø ud, tværtimod kan den endnu idag høres sunget i ægte folkelig tradition, støttet på visetryk. Mønstret man skillingsstrykkene i Dansk Folkemindesamling og Det kongelige

Bibliotek, og spørger man folkemindeforskere i Danmark og nabolandene til råds, får man et materiale på ti oplag på dansk, det yngste fra c. 1850 dog trykt i Norge; et dusin danske og et halvt dusin norske optegnelser efter folkemunde, herunder en båndoptagelse ved Thorkild Knudsen 1962; fem svenske skillingstryk 1833-71; og en svensk optegnelse. Alle danske og norske tekster ligger det ældste bevarede tryk nær, og som melodi angives oftest Joh. Schops stadig velkendte salmemelodi *Nu velan, vær frisk til mode*. Det ældste tryk har imidlertid aldrig været gengivet i dansk faglitteratur og meddeles derfor her bogstavret efter originalen i Det kongelige Bibliotek med titel i facsimile.

1.
See herhid! o Christen Øye,
 Bøyd dit Øre og hør til,
 Merk og agte meget nøye,
 Hvad jeg dig fortælle vil,
 Jeg vil intet gaae forbi,
 Men for dig bekiende fri,
 Alt mit Levnets Løb og Maade,
 Beed GUD om sin Aand og Naade.

2.
 En Skoemager har jeg været,
 Boed i Jerusalem,
 Christus haver jeg vanæret,
 Var en GUDs Bespotter slem,
 Jeg ey Medynk spørge lod,
 Over det uskyldig Blod,
 Derfor maa jeg nu omvandre,
 Mig til Straf, som Speyl for andre.

3.
 Da nu Christ, vor Frelser kiære
 Var fordømt til Korsets Træ,
 Og af Staden maatte bære
 Korset sit; hvad monne skee?
 Frelseren blev træt og mat,
 Som var runden om besat
 Udaf Dødens skarpe Pile,
 Ved mit Huus han vilde hvile.

4.
 Jeg stod med et Barn paa Arme,
 Som u-myndig var og spæd,
 Raabte høyt, ja udaf Harme,
 Bort med den Misdæder leed,
 Pakke dig bort fra min Dør
 Hen at lide som dig bør,
 Du har været en Forfører,
 Og blant Folket en Oprører.

5.
 Ingen Medynk var at finde,
 Han utrøstet maatte gaae,
 Ja mit gandske Huus-Gesinde
 Raabte: Hen til Golgatha,
 Pakke dig kun med en Fart,
 At vi der paa Jødisk Art
 Dig paa Korset kand vanære,
 Som du paa din Ryg mon bære.

6.
 Derpaa Christus sig omvende,
 Sagde' O du Jøde-Mand,
 Du skal indtil Verdens Ende
 Gaac omkring i alle Land,
 Ja indtil den sidste Dag
 Skal du vandre med stor Plag,
 Uden Hvile, uden Leye,
 Giennem mange vildsom Veye.

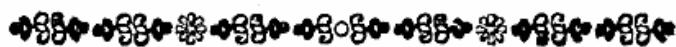
En
Sandfærdig Beretning
Om
Jerusalems Skoemager,
Hasverus

Kaldet,

Som nu over Sytten Hundrede Aar
haver vandret af et i et andet Land, og efter
Beretning skal være seet udi adskillige
Provinzer udi Danmark og Norge,
og med det første er forventendes
til Smaa-Landene.

Sangviis forfattet under den Melodie:

Au vel an, vær frisk til Mode, &c.

Trykt i dette Aar.

Titelblad til den her aftrykte danske vise. 18. århundrede. Originalens størrelse.
Visetrykkets slutvignet er gengivet på denne årgangs titelblad.

7.

Derpaa jeg mig strax forføyed
 Hen til Golgatha med Hast,
 Og saae der hvad Christus døyed,
 Før end at hans Hierte brast,
 Jeg mig for mit Bryst mon slaae,
 Lad mig GUD din Naade faae!
 Jeg er Vidne til alt dette,
 Aldrig skal jeg dig forgiette.

8.

Derfra jeg strax monne gange
 Uden Penge, uden Mad,
 Og den Vandring saa anfange,
 GUD veed, jeg var lidet glad,
 Jeg ey maatte komme hiem
 Til den Stad Jerusalem
 Med mit Folk at Afskeed tage,
 Eya! det var at beklage.

9.

Jeg har fra den Tiid maat vandre
 Af et i et andet Land,
 Jeg har ogsaa frem for andre
 Fundet HERrens kraftig Haand,
 Mangen Gang i Mulm og Mørk
 Udi vilden Skov og Ørk
 Iblant grumme Dyr og Løver,
 Hvor iblant jeg ofte svever.

10.

Jeg har været i Brittanien,
 Udi Pohlen, Russen-Land,
 Udi Frankrig og Hispanien,
 Ja i Preussen, Græken-Land,
 Udi Tydskland og Stettin,
 Crakau, Dantzig og i Wien,
 Ja i Rostok, Wismer, Hamborg,
 I Caldæa og i Strasborg.

11.

Udi mange Stæder, Lande,
 (Som jeg ey opregne kand)
 Har jeg været; hver maa sande,
 At min' Sandser, Hu, Forstand
 I saa mange hundred' Aar
 Svækkes, og nu stille staaer,
 Jeg maa og i Danmark vandre,
 GUD! mit Løb engang forandre.

12.

Jeg har udi Norges Rige
 Lidet meget Frost og Kuld,
 Over høye Bierg' maatt' stige
 Angest, bange, sorrigfuld,
 Sverrigs Rige jeg ogsaa
 Dette Aar beskue maa,
 Udi Stokholm, Hoved-Staden
 Er jeg seet paa alle Gader.

13.

Mine Klæder gamle ere,
 Over Sytten Hundred' Aar,
 Penge maa jeg ikke bære,
 Af GUDs Forsyn Føde faaer,
 Jeg fornøyet er i GUD,
 Han min Synd vil slette ud,
 Og mig til sin Himmel tage
 Efter disse Jammer-Dage.

En sandfærdig Beretning

om

Jerusalems Skomager,

Sascerus kaldet som nu over atten hundrede Aar har vandret af et Land i et andet, og efter Beretningen

skal være set i Sverrig og med det første er forventendes til vore Lande.

Oer herbid, o kristen Dig,
Vei dit Dre og der til,
Mærk og ayt for Alting noit,
Svad jeg dig fortælle vil,
Jeg vil Jinet gaar forbi,
Men for dig bekjende fri
Alt mit Levetid og Maade;
Veed Gud om hans Mand og Maade.

En Skomager har jeg været,
Boed i Jerusalem,
Christus haver jeg vanæret,
Var ret en Vespotten frem;
Jeg ei Medont spørge led
Over det uslydige Væd:
Derfor maa jeg nu omvænder,
Dig til Straf, til Sværl for Andre.

Da vor Christus, Frelser herre,
Var fordemt til Korsets Træ,
Og af Stoden maatte være
Korset sit, head monne stæ?
Frelseren blev træt og mat,
Som var runtenom berat
Med de skarpe Dovens Pile:
Ved mit Quid han vilde hoile.

Jeg stod med et Barn paa Arme,
Som umyndig var og soad,
Maatte heil, ja ret af Darme:
Nort med den Misdæder led!
Daf dig fra mit Hused Der,
Den at lide som dig der,
Du har været en Forfører,
Da blandt Folket en Dyrerter.

Jngen Medynk var at finde,
Han utrefret maatte gaare;
Ja wit gamle Huisgæfinte
Maatte hen til Golgatha
Daf dig hastig med en Kart,
At vi der paa Jædift stæ
Dig paa Korset kan vanæret,
Som du paa din Næg mon bæret.

Christus derpaa sia omvendt,
Sagde: du, o Jædmand,
Du skal indtil Verdens Ende
Vandre om i alle Land;
Ja, indtil den sidste Dag
Skal du vandre med stor Plag
I den Hvile, uden Veie,
Gjennem mange vildsom Veie.

Jeg mig derpaa strax forføied'
Den til Golgatha med Hast,
Da saae der, head Christus deied'
Færend at hans Hjerter brast.

Jeg mig for mit Brust mon saare:
Lad mig, Gud, din Naade saae!
Jeg er Vidne til alt dette,
Aldrig skal jeg det forgiætte.

Derfra strax jeg monne gange
I den Penge uden Væd,
Og min Vandring saa anfange,
Gud veed jeg var lidet glad.
Jeg ei maatte komme hjem
Til min Stad Jerusalem,
Med mit Fælk der Afsted tage,
Ena! det var at beklage.

Jeg har siden maattet vandre
Af et i et andet Land;
Jeg har ogsaa, fremfor Andre,
Fundet Herrens kraftig Haand
I Wangengang i Dulm og Merke,
I den vildneste Stov og Det,
Iblandt grumme Dør og Lever,
Hvoriblandt jeg ofte seaver.

Jeg har været i Britanien,
Ja i Polen, Ruslens Land,
I Frankrig og Hispanien,
Ja, i Preussen, Saksenland
I Ryssland og Stettin,
Kræver, Danzig og i Wien,
Ja, i Moskof, Bismar, Hamborg,
I Chalbax og i Strassberg.

I andre Stæder, Lande,
Som jeg ei opregne kan,
Der jeg været; hver maa sande,
At min' Sandser, Du, forstand
I saamange hundred' Aar
Er vækkes og nu stille staaer,
Jeg maa og i Danmark vandre;
Gud, mit Lev engang forandre.

Jeg har udi Nerges Rige
Maattet taale Frost og Kuld,
Over heie Hjerger siige
I angst, bange forrigfuld,
Sverrigs Rige jeg ogsaa
Dette Aar beslut maag;
I Stockholm, Hovetshaden,
Er jeg set af flere paa Gaden.

Mine Klæder gamle ere,
Over atten hundred' Aar,
Penge maa jeg ikke bæret;
Af Guds Forsyn Alt jeg saaret,
Jeg forneiet er i Gud,
Han min Synd vil sette ud,
Og mig til sin Himmel tage,
Efter disse Jammerdage.

Det s. 38 nævnte kistebrev (orig. satshøjde 29,3 cm) var trykt og udgivet i Hjørring af Thøger Petersen (1802-73), den sidste væsentlige forlægger af disse traditionelle tryk. Han virkede 1842-54, og signaturen nederst tilhøjre må betyde: 3. Oplag 1854. Sønnen Peter Marinus Petersen og efter hans død 1867 enken videreførte forretningen til 1890; de var forældre til bogbinderne Niels og Thorvald Petersen. - Thøger Petersens medarbejder var fotograf, glarmester og xylograf Niels Olesen Lørslev (1821-63), der havde stået i lære hos A. Flinch. Se: V. E. Clausen: Det folkelige danske træsnit i etbladstryk 1650-1870 (= Danmarks Folkeminder nr. 71, 1961), s. 48-51 og 234, samt R. Paulli i Weilbachs Kunsterleksikon II (1949) s. 316.

Som man ser: en flydende, men tør og ikke dybtgående populær versifikation af det alvorlige emne. Titelbladet er i vanlig skillingstrykstil; de yngste tryk havde endikke det beskedne billede af jøden. Et enkelt tryk adskiller sig dog ganske, det er et håndkoloreret tværfolioblad med en ilende vandrer i grelle farver – ikke et skillingstryk, men et helark til indklæbning i kistelåg eller til indramning, et såkaldt kistebrev.⁵⁾ Forlæggeren var Thøger Petersen i Hjørring, og træsnittet er en spejlvendt forstørrelse af bogomslaget til en dansk udgave (1845) af Gavarnis illustrationer til Eugène Sues succesroman *Den evige Jøde*.

Visen har altså hørt til de virkelig udbredte, og emnets egenart kan nok have vakt interesse for den udenfor de brede lag, for hvem den overfladiske alvor i skildringen af hårdhed, ulykke og fjerne lande var konfektionssyet. Interessant og lidet kendt er det, at der eksisterer en (næppe meget) *ældre dansk vise* om samme emne. Den findes kun i een kilde, den sydjyske⁶⁾ bonde Niels Christensens visebog fra c. 1729 – et håndskrift i Folkemindesamlingen, der i sig selv er interessant, fordi vi har mange skillingstryk, men få skrevne visebøger, der vidner om, hvorledes adelens meget omtalte vise- og visebogsinteresse i tiden 1550-1700 overtoges af de befolkningslag, hos hvem samlerne fra c. 1810 til vore dage især skulle finde viserne igen. – I Niels Christensens ikke helt gode afskrift læser vi, i broget selskab, et digt: O kristen sjæl og hjerte, 19 otteliniede strofer på versmålet Guds godhed vil vi prise. Det er betydelig ægttere i tonen, på mange måder et godt digt. Antagelig er den ovenfor aftrykte vise skrevet på grundlag af den ældre og har slået godt og hurtigt an ved sin sikrere bedømmelse af en folkelig tidssmag.

Man søger forgæves efter udenlandske viser som forbilleder for de to danske. Ahasverus-viser findes andre steder, men ingen af dem kan være grundlag. Tyskland var det store lånested for den brogede mængde af efterklangsviser, der havde afløst middelalderballaden og „renæssance-lyrikken“; men også i Tyskland søger vi forgæves.

Visens umiddelbare kilde foreligger nemlig på vort eget sprog: *den danske folkebog om Ahasverus*. Vi er nu gået fra den folkelige vise til den folkelige prosabog. I mængden af folkebøger på dansk er den en af de mindste, oftest er fire blade nok til at rumme: Sandru Beskriffuelse Om en Jøde, som vaar Fød oc Baaren til Jerusalem, ved Naffn AHASWERUS, Huilcken Personligen haffuer været næruerendis til stede, da Christus er bleffuen Kaarsfest, oc indtil denne tid, vdaff den Almectigste Gud, ved Liffuet er bleffuen oppeholden. Således lyder titlen på det ældste bevarede tryk, København 1631. Et ældre er tabt, men sikkert bevidnet (Helsingør 1607), og der kendes tre senere optryk samt en ud-

Warhafftiger Bericht
Von einem Juden

Aus Jerusalem/ mit Namen Abasve-
rus/ welcher bey der Creutzigung Christi ge-
wesen/ und durch die Allmacht Gottes bis hieher
beym Leben erhalten worden.

Hierbey ist auch ein Bericht von den
vndt 12 Nidischen Stämmen.

Titelblad til den s. 40 nævnte tyske folkebog. 17. århundrede.
Originalens størrelse.

videt nyoversættelse yngre end 1734, ikke at tale om et par helt afvigende og lidet tiltalende folkelige pjecer fra 1837 og 1875. Den jævne fortælling er det utvivlsomme forbillede for den ældste Ahasverus-verse og dermed indirekte for den udbredte yngre.

Men spørger vi efter kilden for den danske folkebog, stikker vi hånden i en hvepsere. Den er nemlig oversat efter *den tyske folkebog*. Og denne kendes i snese og atter snese af oplag og udgaver, alene eller – ligesom den sidste danske udgave – kombineret med andre afsnit af varierende indhold. En bog og fire mindre arbejder af L. Neubaur (udg. 1884-1914) er det nødvendige, omend indviklede grundlag for alle senere studier over emnet.

Den tyske folkebog gemmer mange gåder. Nogle knytter sig til indholdet: De ældste udgaver er fra 1602, men som hjemmelsmand angives den da nylig afdøde Paulus von Eitzen, superintendent i Slesvig-Holsten, der som ung skulle have set vandringsmanden i en kirke i Hamburg; og i et tillæg meddeles udsagn af et par holstenske diplomater. Disse personers tilknytning til sagnet er imidlertid en fiktion af bogens bearbejder Chrysostomus Dudulæus Westphalus – som selv er et indtil dato dirkefrit pseudonym. Også de mange udgavers kronologi og trykkested er usikkert oplyst. Den formentlig ældste skal være *Kurtze beschreibung und Erzählung von einem Juden mit Namen Ahasverus – Gedruckt zu Leyden bey Christoff Creutzer, 1602*, hvis plausible trykkerangivelse er et ordspil på passionen. Til samme år daterer man imidlertid bl. a. et tryk med angivelse Nicolaus Wegener, Schleswig, og med kollegers hjælp har det været muligt at bekræfte ægtheden af denne fra anden side bestridte trykkeriangivelse ved typesammenligning – til gengæld har dette unike tryk i Kgl. Bibl. årstallet 1502, som måske er mystifikation, ikke fejl.

Direkte eller indirekte fra tysk oversattes denne pjece til sprog i alle verdenshjørner, og den affødte viser, sekundære traditioner og ikke mindst kunslitteratur af de mest forskellige genrer og tendenser. Kgl. Bibl. ejer otte tyske folkebøger foruden tyske og danske prøver på strømmen af polemikker og dissertationer i Ahasverus' fodspor. Af folkebøgerne er den ovennævnte fra Slesvig unik og vigtig; og ukendt selv af de ihærdigste bibliografer, omend kun en variant af kendte tryk, synes *Wahrhaftiger Bericht Von einem Juden, u. st. o. å.*, se foregående side.

Når den spændende lille fortælling fængede som ild i tørt græs, skyldes det delvis omstændigheder ved jødedømmens indre og ydre historie omkring 1600. For Danmarks vedkommende gælder det yderligere, at jøder på den tid ikke boede her; selv længe efter at de havde fået opholds- og handelstilladelse 1657, måtte de ihvertfald kun bo fast i visse byer. Jøder

var med andre ord fra første færd noget ukendt, og senere netop et *vandrende fremmedelement* i den statiske bondebefolkning.

Men successen beroede også på, at den ukendte forfatter virkelig havde formet og omformet sit sagnstof med behændighed. Ny var rammen: den udmærkede gejstlige v. Eitzens navn som garant for mødet med den urgamle mand, der blev bragt til at fortælle sin historie – et „møde“ der skulle få uanet mange efterfølgere fra 1603 til 1868 (!), når sindsforstyrrede eller bedrageriske personer udgav sig for Den evige jøde. Nyt var navnet Ahasverus, der jo netop ikke er jødisk, men tilhører perserkongen i Esters Bog, historiens Artaxerxes. Ny var angivelsen af skomagerhåndværket og scenens forlægning fra Pilatus' gård (i ældre traditioner) til *via dolorosa*. Ikke ubetinget nyt, men fra nu af fastslået, var det, at den hårdhjertede mand var jøde: i tidligere tradition var han snart Pilatus' dørvogter Cartaphilus, der vel må opfattes som romer, snart den bibelske bifigur Malchus; og der er uenighed om, hvorvidt denne hedning eller jøde er omvendt til kristendommen. Nyt var det ligeledes, at hans straf bestod i vandring, tidligere gerne i evig fængsling.

De fire betegnelser, hvorunder vi omtaler den mærkelige sagnfigur, er altså ikke af imponerende ælde: Ahasverus er fra 1602. Jerusalems Skomager findes i de danske viser og yngre folkebøger. Den vandrende jøde er ligesom skomagernavnet afledt af folkebogens sagnform, og i Percys engelske viseudgave fra 1765 har en deraf afledet vise overskriften *The Wandering Jew*. Endelig er Den evige jøde fra 1694, og dette navn har vel fremfor de andre bidraget til at gøre sin bærer til det han i vide kredse er blevet: et sympatisk eller antisemitisk opfattet symbol på sit folks enestående og smerterige skæbnevej.

NOTER

(1) *Jahrbuch für Volksliedforschung* IX, Berlin 1964 (= *Festschrift zum 75. Geburtstag von Erich Seemann*), indeholder s. 144-70 en afhandling af Erik Dal: *Ahasverus in Dänemark*. *Volksbuch, Volkslieder und Verwandtes* (særtryk = Nordisk Institut for Folkedigtning, Studier nr. 7, Kbh. 1964); hertil har R. Edelmann bidraget især s. 154-55. Udførlig bibliografi til nærværende artikel må søges i ovennævnte tyske afhandling, kun skal nævnes de to vigtigste danske bidrag: Kr. Nyrop: *Fortids Sagn og Sange*, II 1907: *Den evige Jøde* (hvor optrykkes den danske folkebog og et sent tryk af den yngre vise) og *Danske Folkebøger*, udg. af J. P. Jacobsen og R. Paulli, I 1915. Hverken Jacobsens vigtige indledning eller Paullis komplette bibliografi med korrektion af ældre fejl er bemærket af Jos. J. Gielen, hvis disputats har en bibliografi på over 1500 numre: *De wandelende jood in volkskunde en letterkunde*, Amsterdam 1931. Den ældre danske vise findes i *Danske viser* ved Erik Dal, 1962.

(2) Efterladte Skrifter III 1843 328-30; Udvalgte Skrifter udg. v. Vilh. Andersen II 1895 127-31. – (3) Papirer I 1909 90. – (4) Samlede Værker 2. Udgave I 1920 225. (5) V. E. Clausen: Det folkelige danske træsnit i etbladstryk 1650-1870, 1961, s. 50 og nr. 536; optrykt hos Nyrop s. 58 ff. – (6) Ikke som tidligere antaget hardsysselske, se Danske viser 1962.

II: SAGNETS OPRINDELSE OG BAGGRUND

AF

R. EDELMANN

Hele det kompleks af problemer og forestillinger, der knytter sig til folkebogen om den omvandrende jøde Ahasverus, siden 1694 betegnet som „den evige jøde“¹⁾, hører udelukkende til den europæiske og kristne sfære. Bogens oprindelse kan henføres til Slesvig og Nordtyskland, hvor der på det tidspunkt, omkring 1600, praktisk talt ikke levede jøder. Kun i Danzig, som spiller en fremtrædende rolle i bogens ældste historie²⁾, var der en jødisk menighed, som dog blev fordrevet i 1616. Hverken i Slesvig, Hamburg, Lübeck eller Rostock boede der jøder på den tid. De sefardiske (d. v. s. spanske og portugisiske) jøder, som i slutningen af det 16. århundrede havde slået sig ned i Hamburg, var kommet dertil som „marraner“³⁾, men efter at være kommet uden for den katolske inkvisitions rækkevidde havde de åbent bekendt sig til jødedommen igen. De var dog kun få i antal. I 1603, altså året efter Ahasverusbogens fremkomst, søgte en kreds af borgere i Hamburg, understøttet af byens gejstlighed, at bevæge Senatet til at fordrive dem fra byen, men de var med deres internationale forbindelser et alt for godt aktiv for denne driftige handelsbys bestræbelser. 1612 fik de permanent opholdstilladelse.⁴⁾

At der ingen jøder fandtes i de landområder, hvor man må søge Ahasverusbogens opståen, er intet argument mod dens fremkomst der. Der kan i denne forbindelse bl. a.⁵⁾ henvises til, at der i København i 1516, altså mere end 100 år førend de første jøder overhovedet kommer til Danmark, udgives en bog med jødefjendtligt indhold, nemlig Johannes Pfefferkorns pamflet, „Iudeorum secreta“ (d. v. s. jødernes hemmeligheder), oversat til dansk, trykt og udgivet af Powel Ræff.⁶⁾ Diskussionen om jøderne blev ført hen over hovedet på dem, sådan som det f. eks. også var tilfældet i den voldsomme strid om jøderne og deres skrifter, som i begyndelsen af det 16. århundrede rasede mellem humanisten Jo-

hannes Reuchlin (1455-1522) og Dominikanerne i Köln, og som Pfefferkorn gav anledning til.⁷⁾

Ahasverusbogens fremkomst i de nævnte egne taler i høj grad for, at den må være fremkaldt af en aktuel anledning inden for den kristne verden, som et indlæg i en standende diskussion om jøderne og med et bestemt formål. I det nylig protestantiske land dukker 1602 dette pseudonyme skrift op med en historie, der lægges i munden på ingen ringere end en discipel af Luther, den kort forinden, i 1598, afdøde general-superintendent i Slesvig-Holsten Paulus von Eitzen, der stammede fra Hamburg.

Hovedpersonen i bogen er en jøde, som har fornærmet Jesus på dennes vandring ad *via dolorosa*, og som siden, forbandet af Jesus selv, har strejft rundt i verden uden at finde hvile eller befrielse for livets utålelige byrde. Denne skikkelse fremtræder som symbol, som sindbilledet på „joden“ simpelthen, således som han traditionelt er blevet opfattet inden for rammerne af det kristologiske verdensbillede. Han skal tjene som levende vidne om Jesu liv og død og må derfor ikke dø. Hans fortsatte liv er ikke udødelighed, som ellers er et efterstræbt gode, men for ham er livet en straf, som han ikke kan befries for. Han bærer på en kollektivskyld gennem utallige sekler, og selv om han, hvad der forudsættes, skulle erkende en skyld og angre den, så hjælper det ham ikke. Han må opfylde sin opgave at tjene som advarsel og påmindelse for menneskene.

Dette sidste træk er noget væsentlig nyt i Ahasverusbogen i sammenligning med den middelalderlige beretning, som litterært ligger til grund for Ahasverusbogen. I beretningen fortæller den engelske munk Roger fra Wendover og i dennes navn også hans yngre kollega Matthew fra Paris (Matthæus Parisiensis), at ærkebiskoppen af Armenien, som var på besøg i klostret i Wendover, havde fortalt, at Pilatus' dørvogter Cartaphilus havde slået Jesus i nakken og havde drevet ham frem, hvorefter Jesus havde sagt: „Jeg går, men du skal vente, til jeg kommer“. Cartaphilus havde dog angret sin handling og var blevet døbt af samme Ananias, som også havde døbt Paulus. Nu lever Cartaphilus under navnet Josef fredeligt i Armenien. Matthæus Parisiensis' beretning blev trykt i 1571 og 1586, og det er sandsynligt, at Ahasverusbogens forfatter har benyttet den som model for sin pamflet. Hovedpersonen Pilatus' dørvogter Cartaphilus blev til skomageren Ahasverus, det bibelske navn, der vokalfonetisk og rytmisk ligger nærmest op ad Cartaphilus, og hans handling, som er identisk i begge versioner, blev flyttet fra Pilatus' palads til *via dolorosa*. De afgørende ændringer i Ahasverusbogen består dog deri, at

romeren Cartaphilus bliver gjort til jøden Ahasverus, og at „jøden“, som nævnt, under alle omstændigheder må flakke omkring i verden uden blivende sted.

Den historiske baggrund for Ahasverusbogens fremkomst må søges i den ændring i synet på jøderne, der langsomt havde begyndt at bane sig vej blandt Europas lærde siden slutningen af det 15. århundrede, med renæssance, humanisme, reformation og modreformation. I alle disse bevægelser og strømninger indgår jøder og jødedom som et af emnerne i diskussionen, i højere grad end det var sket i middelalderen. I det 16. århundrede føres denne diskussion endnu udelukkende på teologisk basis, endnu er jøder og jødedom kun et kristent, teologisk anliggende. Men i slutningen af århundredet kommer der langsomt et nyt, verdsligt element ind i betragtningen, for at bryde igennem i løbet af det 17. århundrede, barokkens århundrede. Denne udvikling sker parallelt med den sekularisering, der foregår inden for videnskaberne på samme tid. Man begynder efterhånden at betragte jøderne ikke kun ud fra en teologisk ideologi, men ud fra praktiske, juridiske og andre lignende verdslige synspunkter. Det er på baggrund af disse brydninger, man må se Ahasverusbogens fremkomst som et indlæg på teologisk basis. Den ville indskærpe, at det var Jesus selv, der havde dømt „jøden“ til et skinliv uden fast bosted. Alt hvad man gjorde ved ham, om man gjorde ham retsløs eller fordrev ham, når han slog sig ned et sted, var der hjemmel for i Jesu dom.

Den tyske Ahasverusbog betegnes almindeligvis som en folkebog. Den er det dog kun i den forstand, at den har opnået en umådelig udbredelse i hele den kristne verden. Dens indhold er blevet genstand for utallige behandlinger, både inden for kunstdigtningen og folkelitteraturen. Den er blevet folkelektur under forskellige former, fordi folkelitteraturens ulærde publikum har kunnet tilegne sig dens indhold og idé uden vanskeligheder. Hovedpersonen har læserne kunnet genkende som individ, mødt og iagttaget i virkeligheden eller hørt omtale som eksisterende, eller som en skikkelse der havde levet i almuens erindring gennem generationer. I intet tilfælde havde man dog forstået denne skikkelse, og den havde derfor været omgivet af desto større mystik i folks forestillinger. Her i Ahasverusbogen fik man nu en tydning af denne person, som man var rede til at akceptere og bygge videre på. I sin intention var Ahasverusbogen primært tænkt som kampskrift. Hovedpersonen var af forfatteren ikke ment som individ eller type, men som symbol, som sindbillede, et element, der ikke har hjemme i folkelitteraturen.

Hvordan forholder det sig nu med den reale jødiske skikkelse, til hvil-

ken almuens forestillinger knytter sig, inden Ahasverusbogen kom og ledte disse forestillinger ind på en bestemt retning?

I Talmud findes den anskuelse fremsat, at hjemløshed har en sonende virkning (babil. Talmud, traktaten *Sanhedrin* 37 b), og i traktaten *Bērākôt* 56 a fortælles der om en mand i Palæstina, der for at sone en forseelse pålægger sig landflygtighed og udvandrer til Rom. I det middelalderlige Europa kommer bodstanken til at spille en stor rolle, især hos de aschkenasiske jøder (d. v. s. hos jøderne i Central- og Østeuropa) siden det 12. århundrede. Den stærke sociale og religiøse uro, der da sætter ind netop i de egne af Europa, hvor jøderne levede tættest: i Nordfrankrig og Syd- og Vesttyskland, en uro som varer i et par århundreder med blodige jødeforfølgelser i deres følge, giver sig også udslag hos jøderne. Der opstår hos dem en mystisk stemning med en trang til at forklare elendigheden som en følge af synd og brøde, med et behov for bod og soning. En lignende stemning med de samme udslag herskede også i den kristne omverden. Begge parter sammenstillede bodsordninger og forfattede bodsbøger med hele kataloger over forskellige bodsøvelser.⁸⁾ En af de jødiske bodsøvelser, den sværeste af dem, bestod nu deri, at den bodsøgende forlod familie og hjem og begav sig på vandring uden mål og med, han blev *nā' wānād*, d. v. s. „ustadig og flygtig“ (1. Mosebog, IV, 14), han begav sig i *gālūt*, hjemløshed i bogstavelig forstand.⁹⁾ I det fremmede gav han sig ikke til kende, han forblev ikke mere end en enkelt nat på samme sted, han levede af det, folk gav ham som almisse, og han underkastede sig de ydmygelser, han kom ud for, ja, han opsøgte dem. Derigennem håbede han at opnå soning og tilgivelse.¹⁰⁾

Den religiøse livsholdning, som jøderne i Vest- og Centraleuropa havde udformet i højmiddelalderen, kom til at præge den aschkenasiske jødedom ned gennem de følgende århundreder, lige til den nyeste tid. Også enkelte træk, som *gālūt*-vandringen som bodsøvelse, blev bibeholdt lige til ind i det 19. århundrede, til sidst hovedsageligt praktiseret i Østeuropa. Et særlig kendt tilfælde var den betydeligste talmudlærde i nyere tid Rabbi Elijah ben Salomon fra Vilna (1720-97). Den chasidiske legende ved en del at berette om *gālūt*-vandrere. Men også i Tyskland blev *gālūt*-vandringen udøvet til langt ind i den nyere tid, selv om den ingenlunde var nogen dagligdags foreteelse.

Sådanne omvandrende, bodgørende jøder i europæiske egne har gennem hele deres fremtoning måttet gøre et dybt indtryk på befolkningen, når de dukkede op. De har ikke kunnet undgå at vække opmærksomhed i datidens små samfund med de få kommunikationsmuligheder. Folkefantasierne beskæftigede sig med dem længe efter at de var forsvundet

igen, og rejsende kunne bringe historier om deres opdukken omkring til lyttende tilhørere andre steder. En forestilling om en sådan bodsvandrende jøde og hans formål havde man ikke, man vidste meget lidt om jødernes liv og færden, og da så Ahasverusbogen kom med sin mytiske jødeskikkelse så at sige som illustration til teologiens placering af „jøden“ i det kristologiske verdensbillede, så kombinerede folkefantasierne denne abstrakte skikkelse med den konkrete, den fromme jødiske vandringsmand, der gennem hjemløshedens afsavn og ydmygelser søgte bod for sine synder, og folkelitteraturens „vandrende“ og „evige jøde“ opstod. Ahasverusbogens mytiske skikkelse, der tjener som sinbillede på det jødiske folk, møder man derimod i kunstdigtningen og i billedkunsten.

NOTER

(1) Jfr. J. J. Gielen, *De wandelende jood in volkskunde en letterkunde*. Amsterdam 1931, s. 173, nr. 185. – (2) Jfr. Erik Dal's s. 31 nævnte bidrag til *Festschrift zum 75. Geburtstag von Erich Seemann*, s. 156. – (3) D.v. s. katolske efterkommere efter jøder i Spanien og Portugal, som var blevet tvangsdøbt og siden holdt under stadigt opsyn af inkvisitionen. Gennem generationer havde de dog i hemmelighed holdt fast ved bevidstheden om deres jødedom. – (4) Jfr. H. Kellenbenz, *Sephardim an der unteren Elbe*. Wiesbaden 1958. – Det var disse sefardiske jøder, Christian IV i 1622 indbød til at bosætte sig i Glückstadt, som han nogle få år tidligere havde bygget for at optage konkurrencen med Hamburg. Heller ikke i Strasbourg, som også bringes i forbindelse med de tidligste udgaver af den tyske folkebog, måtte jøder opholde sig på den tid. Til gengæld boede der en del rundt omkring i de mindre byer og i landdistrikterne i Elsass. – (5) Se også ovenfor s. 40 f. – (6) Eksemplar i Kgl. Bibl. (Lauritz Nielsen, *Dansk Bibliografi 1482-1550*, 1918, nr. 219) jfr. R. Edelmann, i: *Jødisk Samfund*, XXII, 1948, s. 10 f. – (7) Jfr. L. Geiger, *Joh. Reuchlin, sein Leben und seine Werke*. Leipzig 1871, og W. P. Eckert, i: *Monumenta Judaica. Handbuch*. Köln 1963, s. 180 ff. – (8) Angående bodsøvelser inden for den ældre kirke jfr. B. Poschmann, *Die abendländische Kirchenbusse im frühen Mittelalter*, I-II, Breslau 1928-30. Om bodsøvelserne hos jøderne på den tid jfr. G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, 3rd rev. ed. London 1955, s. 104 ff. – (9) I almindelighed bliver ordet *gālūt* benyttet i betydningen „eksil“, „landflygtighed“, altså om den tilstand, det jødiske folk har befundet sig i siden fordrivelsen fra hjemlandet Palastina. – (10) Om peregrinatio i kirkelig betydning: hjemløshed som bodsøvelse jfr. Poschmann, *op. cit.* II, 1930, s. 136 ff.